

מבוא

”זֵכֶר יְמוֹת עוֹלָם, בִּינו שְׁנוֹת דּוֹר וָדוֹר.
שָׂאֵל אָבִיךָ וַיִּגְדֶּךָ, זִקְנִיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ.”
(דברים לב, ז)

פתיחה

מאז גלות החל הזה, שזורים הם דברי ימי ישראל בטלטולים ונדודים, גולה אחר גולה, כאשר מרכזי התורה נדדו הלכו להם ממקום למקום, והעמידו כסאות למשפט, חכמים ותלמידיהם, בכל אתר ואתר. ואם אמנם בכל מקום שגלו ישראל ישיבה עמהם, דא עקא שנדודי הגלות, יחד עם שאר מצוקות הזמן, גרמו לכך שאוצרות רוח רבים נגנזו ונעלמו מן העין.

במיוחד הדברים אמורים כלפי מורשתם של הגאונים וחכמי ישראל בארצות ישמעאל בימי קדם, אשר עם שקיעת שמשם של ישיבות הגאונים וממשיכי דרכם בארצותיהם, ירדה ושקעה יחד עימם גם מורשתם הכבירה ואוצרות התורה, הרוח והמחשבה אשר הניחו אחריהם.

מורשת מפוארת זו, הכתובה ברובה ב'לשון קדר אשר הקדיר שמשו' (כלשון הרמב"ם באגרותיו, מהד' ר"י שילת עמ' תקנח), היתה יושבת בין החולות זמן רב, שפוני טמוני חול, ואין דורש ואין מבקש, עד אשר האיר ה' את עינינו בדור אחרון בגילוי אוצרותיה הגנוזים, כאשר בכל יום ויום מבצבצים ועולים מבין בתרי הגניזה וכתבי היד ומתהום הנשייה מטמונים יקרי ערך אשר לא יסולאו בפז. וכנבואת יחזקאל, הנה העצמות היבשות רבות מאד על פני הבקעה, קטעי קטעים מתוך תורה שלימה ומפוארה, הממתינים לחכמים שיבואו ויקרבו עצם אל עצמו, יקרמו עליהם עור וגידים מלמעלה, ויפיחו בהם רוח להחיותם. ואף על פי שכבר נעשה רבות בתחום זה, עוד הדרך ארוכה, ומכלל דבעיא דרישה אצל תופשי התורה הלנים בעומקה של הלכה. ומה רב טובה של מורשת זו, הצפון

* הגנו בזה להודות לידידינו הנכבדים שסייעו בענייני קובץ זה בעצה ותושייה, הרב אליעזר בראדט, הרב משה שבת, והרב משה מימון, ועליהם תבוא ברכת טוב.

עבור אלו שיתנו ליבם לחדש כנשר נעוריה בהארה מחודשת, אשר תחילתה משורטטת בדברי המבוא לקובץ זה.

בתי המדרש בתקופת הגאונים והראשונים

בכדי לפענח את שבילי השתלשלות התורה לאחר חתימת התלמוד, ניתן לחלק את דברי ימי ישראל ומסורת התורה בתקופת הגאונים והראשונים לשני בתי מדרש עיקריים, אשר הם עמודי התווך ונקודות המוצא שמהם נמשכה תורת ישראל לדור דור, והם אשר הטביעו את חותמם על בית ישראל לדורותיו.

האחד הוא **בית המדרש של חכמי ישראל במלכות ישמעאל**, הכולל את החכמים שישכנו בארצות שתחת שלטון המוסלמים (כגון: ארצות המזרח, א"י, מצרים, צפון אפריקה ודרום ספרד, היא אנדלוס, שהיתה תחת יד המוסלמים), החל מתקופת הגאונים ושיבותיהם, ועד תקופת גירוש ספרד, בו נפוצו מגורשי ספרד בכל ארצות ישמעאל, ומסורתם העתיקה של יושבי ארצות אלו מימי קדם החלה להיטשטש אט אט (תקופה זו הינה בעיקר בין השנים ד'ת"י - ה'רנ"ב). על חכמים אלה נמנים: גאוני בבל וגאוני ארץ ישראל אשר המשיכו את מסורת ישיבות התנאים והאמוראים, כמו רב סעדיה גאון, רב שרירא ורב האי גאון, ועוד. וכן שאר חכמי ארצות ישמעאל בתקופת הגאונים והראשונים, שמן הידועים שבהם ניתן למנות את רבינו חננאל, רבינו נסים ושאר חכמי קירואן, הרי"ף, הרי"י מיגאש, ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא, הרמב"ם ובנו ר' אברהם, ועוד רבים.

בית המדרש השני הוא **בית המדרש של חכמי ישראל במלכות אדום**, הכולל את חכמי ישראל אשר שכנו בארצות שתחת שלטון הנוצרים, בעיקר באירופה - כדוגמת בית מדרשם של חכמי אשכנז, בעלי התוספות ושאר חכמי צרפת בכל תקופת הראשונים. בית מדרש זה כולל גם את חכמי צפון ספרד (שהיתה תחת יד הנוצרים, אשר עם השנים כבשו גם את דרום ספרד), כדוגמת הרמב"ן, הרשב"א, הרי"ן, ובית מדרשם, ובתקופה מאוחרת יותר - האברבנאל, הרשב"ץ, הריב"ש, מרן הב"י ושאר חכמי ישראל שמוצאם בארץ ספרד, אשר את עיקר תורתם ודרכי לימודם שאבו מדרכם של בעלי התוספות חכמי צרפת (כפי שכתב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת (כתבי רמב"ן ח"א, עמ' שלח): "רבותינו הצרפתים, תלמידיכם אנו ומיימכם אנו שותים", וכפי שניכר למעיין בספריהם של חכמי ספרד לעומת ספריהם של חכמי ארצות ישמעאל. בתקופה מאוחרת יותר אף היו נוהגים לפסוק בכמה מקומות בספרד בעיקר כדעת הרא"ש, מגדולי חכמי אשכנז, שנדד אל ספרד), אשר אותה שילבו עם חלקים מתורתם של חכמי ארצות ישמעאל, שלא בהכרח הכירו בהיקפה המלא.

חלוקה זו של שני בתי המדרשות, אינה חלוקה של מקום או של שעבוד מלכיות גרידא, כי אם התפתחות מקבילה של שתי דרכים נפרדות, אשר מחמת ריחוק המקום ושינוי השלטונות ואורחות החיים בין הארצות השונות, צמחו והתעצבו במהותן על פי קווי מחשבה ועיון שונים - הן בדרכי לימוד התורה ובאופני עבודת ה', והן ביסודות המשנה המחשבתית שנקבעה לכל אחד ואחד.

תורת בית המדרש של חכמי ישראל במלכות אדום ומשנתם בדרכי לימוד התורה ועבודת ה', היא זו שהשפעתה על עולם התורה מאז סוף תקופת הראשונים ועד היום מכרעת ועיקרית, באשר רוב ככל חכמי ותלמידי מרכזי התורה שבימינו הינם תלמידיהם של חכמי ארצות אדום, מפי ספרים ומפי סופרים, וכן תורתם של חכמי בית מדרש זה מהווה רוב מנין ובנין של החיבורים הנלמדים בהיכלי התורה, וכתביהם ועולמם התורני נלמדים ונחקרים רבות. כמו כן, השיטות העיקריות במשנתם הכוללת של חכמי ארצות אדום בלימוד, בהלכה ובמחשבה ידועות לכל צורב, ושמועותיהם מתבדרות לרוב בבתי המדרשות.

לעומת זאת, דומה שבית המדרש של חכמי ישראל במלכות ישמעאל לא זכה לאותה עדנה, בעיקר בעקבות תהליכים מסוימים שיפורטו להלן. חלק מכתביהם אמנם משמשים עד ימינו כספרות יסוד בעניינים רבים, ותורתם טבועה בבתי המדרש באופנים שונים (כגון תורתו של הרמב"ם המהווה יסוד בפסיקת ההלכה, ותופסת חלק חשוב בלימוד הישיבתי כיום, וכן בתחומים נוספים, כגון בענייני קורות הזמן - איגרת רב שירא גאון, שמהווה את המקור העיקרי שבידינו הכולל סקירה רציפה על קורות ימי הגאונים, במחשבה ואמונה - ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי וספר מורה הנבוכים להרמב"ם, במוסר - ספר חובות הלבבות לרבנו בחי אבן פקודה, ועוד חיבורים כיוצא בהם השגורים ונלמדים בקרב כלל ישראל), אך עדיין היקף יצירתם העצום של הגאונים והראשונים בארצות ישמעאל, כמו גם דרכי חשיבתם, נותרו ברובם חתומים וגנוזים, כאשר לא זו בלבד שרוב חיבוריהם לא היו לעיני רבותינו האחרונים, אלא אף חלק נכבד מחיבוריהם לא היו לעיני רבים מרבותינו הראשונים בארצות אדום, ומאז ועד עתה עדיין לא קיבלו את מקומם הראוי להם בתוככי בית המדרש, ותורתם שקעה בתהום הנשיה.

ניתן למנות סיבות רבות למצב זה. סיבה אחת היא שרבים מספריהם טרם ראו אור עולם, והם טמונים בכתבי יד תחת מעטה לשון ערב, היא הלשון הערבית-יהודית הספרותית, שהיתה לשון כתיבתם של חכמי ארצות ישמעאל, ולא היתה ידועה לרוב רבותינו הראשונים והאחרונים בארצות אדום, ואף בארצות ישמעאל נתדלדלה ידיעתה

עם השנים. בנוסף, רוב חיבוריהם של חכמי ארצות ישמעאל נתגלו רק בדורות האחרונים, עם פתיחת שערי ספריות שונות ברחבי העולם, אשר בהן נתגלו כתבי יד רבים, השופכים אור על עולמם התורני והרוחני של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל. בפרט התעשרו ידיעותינו על תורתם בעקבות גילוייה של הגניזה הקהירית (לפני כמאה וחמישים שנה לערך), שחשפה בפנינו אוצרות עצומים בכל התחומים מתורת הגאונים ושאר חכמי ארצות ישמעאל הקדמונים בשפת המקור הערבית, וכן פתחה בפנינו צוהר לעולמם, הליכותיהם ואורחות חייהם של קהילות היהודים בארצות ישמעאל.

אולם גם בדורנו, חרף גילויים אלו, עדיין רבה העזובה בתורתו של בית מדרש זה. זאת משום שרבים מחיבוריהם של חכמי ארצות ישמעאל אינם מצויים בידינו בכתבי יד שלמים, אלא רק בצורה מקוטעת וחסרה, דבר שגרם לכך שגם החיבורים שכבר באו בדפוס, לא התפרסמו אלא למקוטעין במאמרים ובכתבי עת רבים ושונים, ובצורה חלקית ומפוזרת. זאת בנוסף לקשיי השפה שבה נכתבו, היא השפה הערבית-היהודית, כאשר בהיעדר תרגום וביאור הולם מתקשה הלומד לצרף את דבריהם לכדי משנה סדורה ושלמה. מחמת כן, יסודות משנתם בהלכה, במחשבה, בדרכי עבודת ה' ובתחומים רבים נוספים - טרם התבררו והתלבנו די הצורך, ואינם ידועים בבית המדרש.

כל זאת למרות שספרותם העשירה של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל מקיפה תחומים רבים מכל מקצועות התורה: מקרא, משנה ותלמוד, הלכה ומנהג, תפילה, יראת ה', מוסר, חסידות, מחשבה, שירה ופיוט, דקדוק ולשון, מדרשים ודרשות, ואף הליכות חיים ודרכי היום-יום של החכמים ושל העם, המתגלים מתוך כתביהם ובפרט מתוך דפי ומסמכי הגניזה הקהירית, כאשר מתוך ההתבוננות בפרטים רבים בתורתם ובהליכותיהם ניכר כי לעולמם הרוחני, הליכותיהם ואורחות חייהם, ישנה קרבה ודמיון לאלו של רבותינו חכמי המשנה והתלמוד, ולשאר מסורות ישראל העתיקות (עובדה זו נובעת מכמה טעמים, וביניהם - ישיבתם באותן הארצות בהן חיו החכמים, ושימור המסורת, שנשמרה בקרב יהודי ארצות ישמעאל באופן קפדני ועקבי. זאת בנוסף לכך שהתרבות המסורתית של הערביים בארצות ישמעאל איננה בעלת נקודות חיכוך כה רבות עם יסודות מסורת ישראל, ואף הלשון הערבית "קרובה ללשון תורה" [כפי שכתבו הרמב"ם והראב"ע במספר מקומות, שהלשונות העברית והארמית דומות זו לזו], מה שגם היקל על יהודי ארצות ישמעאל לשמר את הגיית לשון הקודש המקורית, להבינה ביתר קלות ולפתח את דקדוקה, וכעין דברי הגמ' בפסחים פז ע"ב).

התעצבות הקהילות והשתלשלות התורה במלכות ישמעאל

בכדי לבאר ולהמחיש את הדברים האמורים לעיל, ניתנת כאן סקירה קצרה על השתלשלות מסורת התורה בקרב הגאונים וחכמי ישראל בארצות ישמעאל.

בתקופת הסבוראים, בה נשלטה בבל ע"י מלכות פרס (כמו גם בימי האמוראים), כבדה ידם של הפרסים על יהודי בבל, ונתבטלה ראשות הגולה, ואף קיומן של הישיבות שהתקיימו ברצף עוד מתקופת האמוראים, הלך ונידלדל. אך עם הכיבושים האסלאמיים הנרחבים בארצות המזרח (סביב שנת ד'ת"י, 650 למנינם), החלה תקופת הזוהר של קהילות ישראל במלכות ישמעאל, כאשר לאחר שכבשו בני ישמעאל את שטחי הפרסיים, ובכללם בבל ופרס - חזרה מסורת הגאונים וראשות הישיבה בבבל למקומה, וכפי שתיאר רב שרירא גאון באיגרתו (מהד' לוינ' עמ' 99-100):

"והיין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיין, ולא הוו יכלין למקבע פירקי ואתובי מתיבאתא ומידבר מנהגי בגאונות, עד בתר כמה שני, ואתו רבנן דילנא מפום בדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפירוז שאבור... ואחרי מר רב מארי הורנו מלך בנהרדעא מר רב חנינא מן בי גוהרא, ובימיו יצא משוגע (-מוחמד) לעולם. ואמרין דהוה בסורא באותו העת רב חנניא, ומר רב הונא גאון בפום בדיתא, ומר רב יצחק, והוא שהיה בפירוז שאבור עת שכבשה עלי בן אביטלב, ויצא מר רב יצחק מן פרוז שאבור לקראתו והקביל את פניו, והיה בפירוז שבור באותה שעה תשעים אלף איש מישראל, וקיבלו פני עלי בן אביטלב בסבר פנים יפות".

בנוסף לשלטון המוסלמים בבבל ובפרס ובארצות הסמוכות להן, הם כבשו גם את ארצות סוריה, א"י, לבנון, מצרים, תימן, צפון אפריקה, דרום ספרד (-אנדלוס), ועוד, כאשר אף האי סיציליה שבדרום איטליה נכבש לזמן מועט ע"י המוסלמים (בין השנים: 965-1072). מאז, החלה תקופת 'גלות ישמעאל', שבה היו כל יהודי ארצות אלו תחת שלטון אחד, הוא שלטון הכליפות המוסלמית. באותו הזמן תפסה הנצרות את מקומה בארצות אירופה, ויהודיה נאלצו מעתה ואילך לחיות תחת שלטון נוצרי. כך נוצרו שתי גלויות נפרדות בעת ובעונה אחת, 'גלות ישמעאל' בארצות האסלאם, ו'גלות אדום' בארצות הנצרות, וכך נתהוו שני בתי מדרש נפרדים, אודותם נכתב לעיל. חלוקה זו נזכרה כבר ע"י רבינו סעדיה גאון בפירושו לספר דניאל (ז, יז-יח), שם כתב שגלותינו הרביעית והאחרונה הינה משותפת בין בני אדום ובני ישמעאל.

מסורתם ותורתם של הגאונים התפשטה בעיקר בארצות ישמעאל, והיא היתה השלטת בקרב רוב עם ישראל באותם זמנים, וזאת משום שרוב העולם היהודי בתקופת הגאונים ותחילת הראשונים התרכז בעיקר בארצות ישמעאל, תחת שלטונו של 'ראש הגולה' מבית דוד (שלטון שהמשיך במידה מסוימת עד לימי צאצאי הרמב"ם), וכן תחת רשות ישיבות הגאונים, שהיתה פרושה על כל הארצות שתחת שלטון האסלאם. כך יכלו יהודי ארצות ישמעאל ביתר קלות לשלוח אל הגאונים שאלות בהלכה ובענינים שונים. יש בידינו תיעודים רבים על שאלות שנשלחו אל הגאונים מאת יהודי צפון-אפריקה, מצרים, ספרד המוסלמית, תימן, וארצות נוספות במלכות ישמעאל (שאלות אלו, ותשובות הגאונים עליהן, יצרו את קבצי "תשובות הגאונים" הידועים). לעומת זאת, קיימים רק תיעודים מעטים על קשרים בין ארצות אדום לבין הגאונים. היו גם תלמידים מארצות ישמעאל שבאו לישיבות הגאונים בבבל וחזרו לארצם על מנת ללמד דעת את העם מתוך מה שלמדו בישיבות הגאונים. רובם היו בעיקר מארצות ישמעאל, אך היו גם מיעוט תלמידים שבאו לבבל מאיטליה או משאר ארצות אירופה, בעיקר בסוף תקופת הגאונים.

היקף היצירה התורנית בארצות ישמעאל

באותה תקופה מפוארת של יצירה תורנית ועיונית, העמידו הגאונים בבבל, וכן ממשיכי דרכם בשאר ארצות ישמעאל, יבול חיבורים עצום, אשר לו חלק חשוב בעיצוב דרכי הלימוד ומחשבת היהדות, הממשיכים להדהד באופן זה או אחר בעולם התורה עד ימינו אנו, בתחומים רבים ומגוונים. כן הונחו בתקופה זו היסודות לספרות התורנית העניפה שלאחר ספרות חז"ל, ונמנה כאן כמה מהם.

פירושי המקרא הראשונים לאחר תקופת חז"ל נתחברו בארצות ישמעאל, מהם נמנים תרגומיו של רבינו סעדיה גאון לתורה ולכמה מספרי הנביאים והכתובים, וכן פירושיהם הארוכים של רס"ג ורב שמואל בן חפני גאון למקרא, ועוד. מסורת פרשנות המקרא בקרב חכמי ארצות ישמעאל עניפה ומסועפת היא, ופירושיהם הרבים למקרא הולכים ומתגלים אט אט בימינו מתוך כתבי יד וקטעים מגניזת קהיר.

אף **המסורה למקרא** נקבעה על ידי בעלי המסורה שמקום מושבם העיקרי היה בעיר טבריה בתקופת הגאונים ואף לפניה, והם עסקו במסורת המקרא על נקודותיו וטעמיו, ועל חלוקת פרשיותיו, ובכך הניחו את אבן היסוד למסורת המקרא המקובלת אשר נפוצה והתפשטה בכל תפוצות ישראל, עד דורנו אנו. מן הפירות הידועים של מפעלי חכמי המסורה ניתן למנות את נוסחי המקרא העתיקים והמהימנים, כגון כתר

אדם צובא אשר הוגה בדקדוק ע"י בעל המסורה אהרן בן אשר ז"ל, וכן קונטרסי מסורה שונים וקדמונים, ועוד.

יסודות דקדוק לשון הקודש הונחו והשתכללו גם הם בקרב חכמי ארצות ישמעאל. על מפעלם של חכמי המסורה הקדמונים בנו מדקדקי לשון הקודש שקמו אחריהם להעמיק את בירורם וחקירתם, ולבסס את אדני הדקדוק ודרכי הלשון הישרים. מן המדקדקים המפורסמים שבין חכמי ארצות ישמעאל ניתן למנות את רב סעדיה גאון ועוד חכמים בתקופתו, וכן את אסכולת המדקדקים המופלגים אשר מארצות צפון אפריקה ומספרד המוסלמית, כגון ר' יהודה חיג' (אשר חידש את שיטת השורשים בעלי ג' אותיות לשפת לשה"ק), דונש בן לברט, מנחם בן סרוק, ר' יונה אבן ג'נאח, ורבים כיוצא בהם.

פירושי המשנה והתלמוד הראשונים נכתבו גם הם בגלות ישמעאל, כגון פירושי מילים קשות במשנה ובתלמוד שנכתבו ע"י הגאונים, וכן תשובות הגאונים אודות סוגיות בודדות בתלמוד, ואף פירושי מסכתות שלמות. לאחר מכן נכתבו פירושים נוספים לתלמוד, כגון פירושי רבינו חננאל, ועוד.

ספרות השאלות והתשובות התעצבה גם היא בתקופת הגאונים, בה לראשונה נשלחו שאלות רבות בכתב אל גאוני הישיבות בבבל ובארץ ישראל, בין בעניני מקרא, הלכה ופירושי סוגיות בתלמוד, ובין בעניני מחשבה, שעליהן השיבו הגאונים בהרחבה, ותשובותיהם קובצו על ידי המשיבים לקונטרסי תשובות רבים, שאף נקראו בשמות לפי תחילת התשובה הראשונה בקונטרס. בידינו לא נותרו אלא קונטרסים בודדים של תשובות גאונים, שאף הם אינם שלמים, וכן נותרו בידינו רשימות ומפתחות של קונטרסים כאלו, המעידים על היקף תורני עצום אשר לצערנו רובו עדיין לא נתגלה לעינינו.

ספרי ההלכה הראשונים נכתבו גם הם בגלות ישמעאל, ובכך המשיכו החכמים במלאכת ה' אשר עסקו בה חכמי ישראל מעתיקי השמועה ומוסרי תושבע"פ מאז ומקדם. מהם ניתן למנות את ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, ספר השאלות לרב אחא משבחא, ספר הלכות גדולות לרב שמעון קיארא, וכן ספרי ההלכה של רב סעדיה גאון, אשר חידש צורה חדשה בספרות ההלכתית, דהיינו ספרים העוסקים בנושא הלכתי מסוים ומקיפים אותו מכל צדדיו, כאשר בעקבותיו הלכו גם רב שמואל בן חפני גאון ורב הא"י גאון בספרי ההלכה הרבים שחיברו. כן נכתבו במלכות ישמעאל ספרי הפסק היסודיים, כגון הלכות הרי"ף ומשנה תורה להרמב"ם, אשר מהם יסוד ופינה לפסיקת

ההלכה עד ימינו, וזאת בנוסף לספרי הלכה רבים שנתחברו ע"י חכמי ישראל במלכות ישמעאל.

כל זאת כפי תיאורו של הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה:

"ושאלות רבות שואלין אנשי כל עיר ועיר לכל גאון שיהיה בימיהם לפרש להם דברים קשים שבתלמוד, והם משיבים להם כפי חכמתם, ואותן השואלין מקבצין התשובות, ועושין מהן ספרים להבין מהם. גם חיברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורין לבאר התלמוד, מהם מי שפירש הלכות יחידות, ומהם מי שפירש פרקים יחידים שנתקשו בימיו, ומהם מי שפירש מסכתות וסדרים. ועוד חיברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להן, כדי שיהיו קרובין למדע מי שאינו יכול לירד לעומקו שלתלמוד".

קביעת מועדי השנה ומסורת חשבון העיבור אף הן היו מסורות בידי הגאונים, אשר מהם יצאה הוראה לכל ישראל. סמכות זו היא שגררה את 'פולמוס הלוח' הידוע בין חכמי בבל ורבינו סעדיה גאון, ובין רב אהרן בן מאיר גאון ישיבת ארץ ישראל.

סידור התפילה - הן צורתו והן סדר עריכתו - נתגבש לראשונה בתקופת הגאונים, אשר הסידורים שסידרו התפשטו בתפוצות הגולה, כדוגמת סידוריהם הנודעים של רב עמרם גאון, רב סעדיה גאון, ועליהם נוספו סידורים נוספים שחיברו החכמים בתקופת הגאונים ואחריה במלכות ישמעאל.

ספרי המחשבה והמוסר הראשונים והיסודיים, אשר מהם יתד ופינה למחשבת היהדות עד ימינו, נכתבו גם הם ע"י חכמי ארצות ישמעאל, כאשר מן המפורסמים שבהם נמנים: ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, ספר חובות הלבבות לרבנו בחיי אבן פקודה, ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, ספר מורה הנבוכים להרמב"ם, ועוד.

מפת מרכזי התורה בארצות ישמעאל

את בית המדרש של חכמי ארצות ישמעאל ניתן לחלק בחלוקה פנימית לארבעה מרכזי תורה עיקריים, שמהם יצאה תורה אל הקהילות אשר בכל אתר ואתר:

א. גאוני בבל בישיבות סורא ופומבדיתא (שעברו לבגדאד באמצע תקופת הגאונים), אשר שושלתם נמסרה לנו בדיוק רב ע"י רב שרירא גאון באיגרתו. הם בעלי המסורת הבבלית בהלכה וממשיכי מסורת האמוראים. לידיהם נמסרו מפתחות התלמוד, ועל ידם התחזקה

סמכות התלמוד הבבלי וקבלתו הסופית כסמכות ההלכתית המחייבת את כל תפוצות ישראל. מן הבולטים והמוכרים ביותר שבין גאוני בבל המייצגים בעיקר את המסורת הבבלית, ניתן לקבוע את דמותו של רב האי בן רב שרירא גאון. לאחר תקופת הגאונים השתמרה מסורת גאוני בבל בישיבתו של רב שמואל בן עלי גאון בגדאד, וחכמים נוספים. רשות וסמכות ישיבות הגאונים בבבל היתה פרוסה בעיקר על הארצות הסמוכות לה, כגון פרס, אפגניסטן, אשור (-כורדיסטן), תימן, אך גם על קהילות רחוקות יותר כגון קהילות צפון אפריקה, וארצות נוספות במלכות ישמעאל. בתקופה מאוחרת יותר במצרים אף נודעה קהילה אשר שימרה את מסורת ומנהג גאוני בבל, הוא "מנהג הגולה" שהתפשט ברוב תפוצות ישראל מאז תקופת הגאונים, ונתכנתה בשם "קהילת אלעראקין" (-הבבלים). יש לציין כי אף במסורת המקרא נודעה ייחודיות למסורת בבל, באשר היתה במסורת זו שיטה שונה בענייני המסורה, טעמי המקרא ושיטת הניקוד. עם זאת, כבר בתקופת הגאונים החלה השיטה הטבריינית להתפשט בבבל, ומסורת הקריאה הבבלית נשתקעה. שרידיה של מסורת בבלית זו נשתמרה במסורת קריאת המקרא של בני תימן עד ימינו.

ב. גאוני וחכמי ארץ ישראל, מהם נמנים בעיקר גאוני ישיבות א"י, ושאר חכמי טבריה. בארץ ישראל היתה רשות וישיבה נפרדת מיישיבות סורא ופומבדיתא, שנקראה 'ישיבת ארץ הצבי', אשר רשותה וסמכותה היו בעיקר על קהילות ארץ ישראל, לבנון, סוריה ומצרים, והיא היוותה במובן מסוים את המשכה של ישיבת ארץ ישראל, שנפסקה בתקופת השלטון הביזנטי בא"י (לאחר חתימת התלמוד הירושלמי), והתחדשה שוב בתקופת שלטון האסלאם בא"י. רשימות של שושלת גאוני א"י נתגלו במספר קטעים מתוך גניזת קהיר. ישיבת ארץ ישראל התקיימה זמן רב, ובמקומות רבים ושונים, כגון טבריה, ירושלים ורמלה, ולאחר מכן נדדה אל צור, דמשק, ולבסוף אל פוסטאט שבמצרים, שם התקיימה זה מכבר קהילה שנהגה במנהגי ארץ ישראל, ונקראה בשם "קהילת אלשאמיין" (-בני ארץ ישראל), ומקומה היה בבית הכנסת "בן עזרא" בפוסטאט, בו לימים נתגלתה 'גניזת קהיר' הנודעת. בין גאוני ישיבת ארץ ישראל הידועים ניתן למנות את רב אהרן בן מאיר, ר' אביתר גאון, ועוד. חכמים נוספים הידועים מארץ ישראל, הם חכמי טבריה בעלי המסורה והבקיאים במקרא ובלשון הקודש, ביניהם ניתן למנות את אהרן בן משה בן אשר, משה בן נפתלי, ועוד, ובתקופה מאוחרת יותר - המדקדק ומפרש המקרא "אבו כתי'ר יחיי בן זכריא", אשר רב סעדיה גאון היה תלמידו (וכן למד רבות אצל חכמי א"י את חכמת לשון הקודש, ותחומים נוספים) ועוד. שיטת הקריאה הטבריינית וכן מערכת טעמי

המקרא הטברייניים מבית מדרשם של בעלי המסורה בא"י, הם אלו שהתקבלו בסופו של דבר על רוב עם ישראל.

ג. **חכמי צפון אפריקה**, כגון ארצות תוניס, לוב, אלג'יר ומרוקו, אשר בימי הגאונים ולאחריהם נקראו כולם בשם: ארצות המערב (או: אפריק'), שאבו את תורתם בעיקר מתורת הגאונים, ושלחו שאלות רבות אליהם. מבתי מדרש אלו ברחבי המערב נמנה בית המדרש הגדול (המכונה גם 'בי רבנן') בקירואן שבתוניס, בו למדו ולימדו רבינו חושיאל ובנו רבינו חננאל, ר' יעקב ובנו רבינו נסים, הרי"ף, וחכמים נוספים. בתי מדרשות כאלו נמצאו בתקופת הגאונים ואחריה אף במקומות נוספים בארצות המערב, כגון בערים פאס וסג'למאסה במרוקו, קאבס שבתוניס, תלמסאן שבאלג'יר, ועוד. בעקבות כיבושי ה"אלמוואחידון" באה כליה על כל קהילות המערב וספרד המוסלמית, עליהם כתב ראב"ע את קינתו המרטיטה "אהה ירד עלי ספרד רע מן השמים".

ד. **חכמי ספרד המוסלמית (-אנדלוס)**, ששאבו את תורתם מתורת גאוני בבל ומחכמי צפון אפריקה. בין בתי המדרש העיקריים בספרד המוסלמית ניתן למנות את זה של ר' שמואל הנגיד, ר' יצחק אבן גיאת, ועוד, וכן בית מדרשם של הר"י מיגאש, ולאחריו תלמידיו, ר' מימון ובנו הרמב"ם, ועוד. בנוסף בלטה יהדות ספרד המוסלמית במשורריה הרבים, ובחכמי פרשנות המקרא והדקדוק שבה, מן הידועים שבהם ניתן למנות את ר' שלמה אבן גבירול, ר' יונה אבן ג'נאח, ר' אברהם אבן עזרא, ר' יהודה הלוי, ועוד רבים. בעקבות כיבושי "אלמוואחידון" בספרד המוסלמית, ברחו רוב חכמיה ויצאו מתחת שלטונם, כאשר חלקם ברחו אל ספרד הנוצרית ושאר ארצות אדום, כמו צאצאי הר"י מיגאש, בני משפחת קמחי (משפחת הרד"ק) ובני משפחת תיבון, מקצת מחכמי טולידו ועוד, שהחזיקו במקצת מסורות מספרד המוסלמית, וחלקם ברחו אל ארצות האסלאם המתנוונות, כמו משפחת הרמב"ם וחכמים נוספים. כפי שנתבאר לעיל, בית המדרש בספרד הנוצרית שונה באופן מהותי מבית המדרש שבספרד המוסלמית, והוא שייך לבית מדרשם של חכמי ארצות אדום.

ארבעה מרכזי תורה אלו מיוצגים היטב בלשון הרמב"ם בהלכות תפילה (פי"א ה"ה), אשר מנגיד את מנהגם למנהג ארצות אדום בענין אופן הישיבה בבתי הכנסת: "ונהגו כל ישראל בספרד, ובמערב, בשנער, וארץ הצבי, להדליק עשיות בבתי כנסיות, ולהציע בקרקען מחצלות כדי לישב עליהן. ובערי אדום יושבין שם על הכסאות" (הרמב"ם מזכיר שוב את ארבעת מרכזי תורה אלו בה"ח חמץ ומצה פ"ה ה"ז, ובה"ל איסור"ב פי"א ה"ה).

בתקופה מאוחרת יותר, התרכזו בני ארבעת מרכזי תורה אלו במצרים, שם היה מרכז התורה הגדול של חכמי ארצות ישמעאל למשך מספר דורות, מתקופת הרמב"ם ועד לצאצאיו האחרונים, ובו המשיכה עיקר מסורתם של קהילות יהודי ארצות ישמעאל. שני בתי הכנסת העיקריים בפוסטאט שבמצרים היו: בית הכנסת "אלעראקין" (-הבבלים, שמנהגם היה ע"פ מסורת גאוני בבל), ובית הכנסת "אלשאמיין" (-בני ארץ ישראל, שמנהגם היה ע"פ מסורת גאוני א"), ואילו בני קהילות המערב וספרד המוסלמית שהגיעו למצרים הסתפחו לקהילות אלו, השפיעו עליהן והושפעו מהן.

בסופו של דבר, השפעת פסיקת הרמב"ם גברה והיתה להשפעה המכרעת ביותר בכל קהילות מצרים, ומשם התרחבה השפעתה אל יתר קהילות יהודי ארצות ישמעאל, עד שבסופו של דבר התקבלו רוב פסקי הרמב"ם בקרב קהילות אלו, וכפי שהעיד מהר"י פראג' בתשובותיו (סי' נט): "הרי"ף והרמב"ם ז"ל בחדא סברא, אשר בית יוסף נשען עליהם כנגד כל הפוסקים כמבואר בהקדמתו לבית יוסף, ובפרט כל גלילות המסתערבים, שאנו מקובלים מגאוני מצרים ומחכמי המערב, שכל הקהלות שמסוף המערב וארץ מצרים וארם נהרים וארם צובה ופרס ותימן, כולם קיבלו עליהם להתנהג על פי חיבור הרמב"ם ז"ל". עם זאת, יש לציין כי בידי קהילות ארצות ישמעאל נותרו מנהגים מסוימים ירושה בידם מתקופת הגאונים, אשר לא השתנו בעקבות פסיקות הרמב"ם.

מקום תורה נוסף וחשוב הינה ארץ תימן, אשר עמדה בקשר רציף עם מרכזי התורה בארצות ישמעאל, מאז תקופת הגאונים ועד הרמב"ם וצאצאיו, ספגה אל תוכה את תורתם והגיויניהם של החכמים שעמדו במרכזי התורה בארצות ישמעאל, הושפעה מהם, והוסיפה ליצור ולחדש בתורתם. בתימן נשתמרו כתבים ומסורות רבות ומקוריות מתורתם של חכמי קדם, עד שגם בימינו, כאשר רוב רובה של המסורת שהיתה בעבר משותפת לכל קהילות ישראל בארצות ישמעאל אבדה ונשתכחה, בקרב יהודי תימן עדיין נשתמרו חלקים חשובים מתוך מסורת זו עד הדור האחרון.

מאפייני היצירה של חכמי ארצות ישמעאל

למרות חלוקה זו לארבעה מרכזים עיקריים, ישנן תכונות ייחודיות שהיו אופייניות ליצירתם של רוב חכמי ישראל שבמלכות ישמעאל בתקופת הגאונים והראשונים, ומשייכות את כולם לשיטה אחת, והן כדלהלן:

א. פירוש המקרא. בפירושיהם למקרא, על פי רוב, דרכם היתה לפרש כפי פשט הכתוב, וזאת על פי כללי פרשנות רבים, שנתנסחו בעיקר בפירושי הארוכים של רס"ג

למקרא, בהם ניסח כללים בפרשנות המקרא על פי דרך לשון הקודש, שיקול הדעת, וקבלת חז"ל, ולאורם הלכו כל מפרשי המקרא בארצות ישמעאל.

ב. דרך הלימוד והפסיקה. דרך לימודם בתלמוד ודרך פסיקת ההלכה, כפי הנראה מכתביהם בהלכה ומפירושיהם לתלמוד, היתה בדרך של קביעת כללי פסיקה וכללי לימוד אשר על פיהם יש ללמוד את התלמוד ולפסוק את ההלכה, על פי הפשט הרווח בסוגיא המקומית, וכן על ידי שימוש בחכמת ההיגיון, בהכרת טבע העולם, ובשאר החכמות המעשיות עבור מחשבת ההלכה, וכן על פי מסורת וקבלה כיצד להורות למעשה (כניסוחו של הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל י, ו: "שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהם ראוי להיתלות"), ועל פי כללים נוספים, ולא בדרך החריפות והפלפול כדרך לימודם של בעלי התוספות בצרפת, אשר "עשו את כל התלמוד ככדור" (כלשון המהרש"ל בהקדמתו ליש"ש למסכת חולין). וכמו כן אצל רובם ניכרת מטרתם בלימוד התלמוד, לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. גם גירסאותיהם בתלמוד ובשאר ספרי חז"ל מדויקות וקדומות הן (לא רק גירסאות ספרי חכמי המזרח, אלא אף ספרי התלמוד בשאר ארצות ישמעאל נחשבו למדויקים יותר, וכמ"ש הרמב"ן [מלחמות ה' ברכות מד ע"א מדפי רי"ף] ועוד מהראשונים, ש'ספרי ספרד יותר נאמנין מספרינו, וכוונתם לספרד המוסלמית [-אנדלוס]).

ג. הלשון הערבית-יהודית. רוב כתיבתם היתה בלשון הערבית-יהודית (-ערבית ספרותית גבוהה, הכתובה באותיות עבריות, ומשולבת במאפיינים לשוניים ייחודיים שרווחו בקרב יהודי ארצות ישמעאל), עד שניתן לומר שהערבית כמעט והחליפה את מקומה של הארמית בתור הלשון המשומשת בקרב חכמי ישראל בארצות ישמעאל.

הסיבה לכתיבתם בלשון זו היא משום שהם הרבו לכתוב חיבורים עבור כל בית ישראל בארצות ישמעאל הצמאים לדבר ה', שהיו רגילים בלשון הערבית, כגון תרגומים ופירושים למקרא, ספרי הלכה מסודרים לפי נושאים, ספרי מוסר ומחשבה, ועוד. ייתכן שהיתה לכך סיבה נוספת, והיא משום שהם כתבו ספרים בתחומים רבים, והשפה הערבית הקלה עליהם לבטא מונחים בחכמה שעדיין לא נקבעו להם מונחים בעברית. המתרגמים בני משפחת תיבון היו חלוצים מבחינה זו, כאשר העבירו רבים ממונחי החכמות והלשון הערבית אל לשון"ק, כגון המילים 'כמות', 'איכות', 'טבע', 'קוטר', 'קוטב', 'גשמיות', 'רוחניות', 'בחינה', וכיו"ב.

עם התמעטות ידיעת השפה הערבית הגבוהה בקרב יהודי ארצות ישמעאל, נתמעטה גם הבנת הספרים שנכתבו בשפה זו, מה שגרם להתמעטות העתקותיהם, וכך

אבדו ספרים רבים מתורתם. וכפי שתיאר זאת היטב ר' יששכר אבן סוסאן (מחכמי המערבים בצפת בתקופת מרן הב"י, שראה בעיניו את שרידי קהילות יהודי ארצות ישמעאל המוסתערבים, בצפת ובמקומות נוספים בא"י), בהקדמת תרגומו לתורה (נדפס בספר 'אהל דוד' (ששון) ח"א עמ' 65-64):

"שהיו בני לשון הערבי אז רבי התורה והמדע בכל ספר וחכמה ורבנים גדולים ושיבות גדולות, מעונות נמרים ואריות, ממה שעוד היום תמצא כמה ספרי שאלות ותשובות ישנים לרבנים גדולים קדמונים במשפטי התורה ודיניה בלשון ערבי, במשא ומתן ופלפול עצום בסוגיות מים התלמוד לראיות ולצדד בדיעות להרוס ולבנות, בלשונות רבים השואלים כבלשונות הרב המשיב זצ"ל, כולם חכמי עולם... שהיו אז חושקים ומתענגים באותו ערבי האלנחוי (=הערבית הספרותית) לחשיבותו יותר ותפארתו מכל לשונות הערבי, שהיו יודעים בו בעומקו ובטיב דקדוקו על בוריו, מה שאין כן אנו יודעים עתה בזמנינו אפי' גדולי חכמינו... ועתה בעונותינו נתמעטו הלבבות והמדע מבני לשון העראב, והונחו כל הספרים ההם מהכל... וכן כל שאר הספרים שבלשון העראב נכתבו, כדברי הספר החתום, אשר יתנו אותו אל יודע ספר לאמר 'קרא נא זה', ואמר 'לא אוכל לקרות כי חתום הוא', ואלו המשכילים מבני הלשון (-הערבית) שלא הורגלו בלשונותיו - 'ונתן הספר על יד איש אשר איננו יודע ספר לאמר קרא נא זה, ואמר לא ידעתי ספר'."

ד. דקדוק הלשון. רבים מהם עסקו בדקדוק לשון הקודש, ואף פיתחו אותה במובנים רבים, כאשר על פיהם נתייסדה חכמת דקדוק לשה"ק עד ימינו אנו. בנוסף, רבים מחכמי ארצות ישמעאל חיברו פיוטים, שירים ומליצות, בלשון צחה ומדויקת, מי מעט ומי הרבה, ופיוטיהם המעוררים את הנפש משמשים יסוד לפיוטי בני עדות המזרח עד היום, בפרט בימים הנוראים.

ה. לימוד חכמות העולם. לרבים מהם היתה יד ושם גם בחכמות העולם שבהם בלטו באותה תקופה חכמי הישמעאלים שהעתיקו רבים מספרי חכמי יוון ללשון הערבית ובכך התאפשרה גישה אל חכמות אלו לחכמי ישראל יושבי ארצות אלו. כמו כן, כמה מחכמי ישראל אף חיברו ספרים בחכמות אלו, ולא נמנעו מלקחת גם ביאורי לשונות, חכמות, רעיונות ודיעות מחכמי אומות העולם, ולהשתמש בהם לתורה ועבודת ה'.

שקיעתה של מסורת חכמי ארצות ישמעאל

מסורת עשירה ועניפה זאת, שהיתה משותפת בעבר לכל קהילות ישראל במלכות ישמעאל, השתמרה במשך דורות רבים בקהילות אלו, אך נשתכחה אט אט, בעקבות כמה וכמה גורמים: מחד גיסא - שמדות ומלחמות, כגון כיבושי ה"אלמוזאחידון" בארצות המגרב ואנדלוס בסביבות תקופת הרמב"ם, שגרמו להכחדת הקהילות העתיקות ולחורבן נורא של חיי התורה והיהדות בארצות אלו, וכן בעקבות מלחמות רבות שאירעו בארצות המזרח, כדוגמת כיבושי הצלבנים ועוד, ובתקופה מאוחרת יותר בעקבות הכיבושים הנרחבים של המונגולים בארצות המזרח, ומאידך גיסא - בעקבות הגעתם של מגורשי ספרד אל המזרח ואל ארצות צפון-אפריקה, כאשר הם מביאים עמם את מסורת הלימוד והפסיקה הספרדית (שיסודה הוא בעיקר בבית המדרש של חכמי ארצות אדום, כאמור לעיל). מסיבות אלו ומסיבות נוספות, נשתכחה אט אט מסורת תורתם, משנתם והגותם.

יהודי הקהילות הרבות בארצות ישמעאל אשר שימדו מסורת זו, נקראו בפי מגורשי ספרד שבאו לארצותיהם בשם: "מוסתערבים" (בקהילות מסוימות במגרב נתכנו היהודים המקומיים בשמות אחרים, כגון במרוקו, שם נקראו "תושבים", או באלג'יר, שם נקראו "אישכליין" או "בעלי המצנפת"). מילה זו מקורה בערבית, ומשמעותה היא: מתדמים לערבים, זאת מחמת הדמיון בשפתם הערבית-יהודית ובתרבותם לתרבות הערבית שבה חיו קהילות יהודי ארצות ישמעאל, וכפי שכבר תיאר זאת ר' משה אבן עזרא בספרו "העיונים והדיונים" (מהד' הלקין, עמ' 49):

"מאז בטלה מלכותנו ונתפזרו בני עמנו וירשונו האומות ושיעבדונו הכיתות, חיקינו אותם וחיינו כחיהם, ולמדנו את מידותיהם, ודיברנו בלשונם והלכנו בדרכיהם בכל החליפות, ככתוב "ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם", ואחר אמר: "והתערבו זרע קודש בעמי הארצות", פרט למצוות התורה ולחוקי הדת. ומפני אורך הגלות והשתנות טבעי האקלימים, הביאנו שר ההכרח לידי ההידמות אליהם".

החכם המרכזי האחרון הידוע לנו בארצות ישמעאל (מלבד ארץ תימן) אשר בכתביו משתקפת ומיוצגת מסורת תורתם של חכמי ארצות ישמעאל, הוא ר' דוד הנגיד ב"ר יהושע הנגיד נין הרמב"ם, אשר עבר ממצרים לארם-צובא, וניתן להחשיבו כאחד מחותמי תקופה זו. בספרייתו הגדולה אף אסף ר' דוד כתבי יד רבים מתורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל, כאשר לימים נפוצו ממנה כתבי יד רבים וחשובים אל ספריות

רבות בעולם ונודעו לנו, כגון כתב היד העיקרי של פירוש המשנה להרמב"ם, וספרים רבים נוספים. תקופת פטירתו של ר' דוד מוערכת בסביבות שנת ה'קס"ט (1409 למניינם). לאחר שהחלו המונגולים בכיבושיהם הנרחבים בארצות המזרח, בהם כבשו ארצות רבות מידי המוסלמים והחריבו ערים שלמות (כגון העיר בגדאד שבבבל), הגיעו הם בכיבושיהם עד לארם-צובא, שם לקחו בשבי את שני בניו של ר' דוד הנגיד, ומאז כמעט ולא נודעו לנו עוד חכמים מפורסמים נוספים שאחזו במסורת חכמי ארצות ישמעאל וחברו ספרים בתורתה. ידיעות מועטות יש בידינו על חכמים וראשי קהילות 'מוסתערבים' במקומות שונים, כגון ר' ישועה "דיין המוסתערבים" בצפת, וכן ר' יוסף אבן ציאח, שדרך לימודו כבר הושפעה מדרך לימודם של מגורשי ספרד, אך כמעט ולא ידוע יותר על חכמים שחיברו ספרים על פי מסורת חכמי ארצות ישמעאל וכתביהם הגיעו לידינו. אמנם יש לציין שבקרב חכמי ארץ תימן המשיכו גם בתקופות מאוחרות יותר לחבר חיבורים בלשון הערבית-יהודית בדרכם של חכמי ארצות ישמעאל (ויש כיוצ"ב אף בשאר ארצות ישמעאל, אם כי במדה מועטת הן בכמות והן באיכות). אמנם גם בתימן, בעקבות השפעת ספרי הדפוס והשפעות נוספות, החלה מסורת זו להתעמעם מעט מעט.

באותה תקופה כבר היה עולם התורה משגשג ופורח באירופה כולה, וכן בספרד הנוצרית, אשר חכמיה החלו להגיע אל ארצות ישמעאל ולהפיץ בהן את תורתם, בעקבות גזירות הנוצרים בספרד. מבין הראשונים שבהם ניתן למנות את הרשב"ץ והריב"ש שברחו מספרד לאלג'יר בעקבות גזירות ה'קנ"א בספרד (1391 למניינם), ובתקופה מאוחרת יותר - הרדב"ז במצרים, מרן הב"י ומהר"י בירב בא"י, וחכמים נוספים שהגיעו מספרד אל ארצות המזרח בעקבות גירוש ספרד (ה'רנ"ב, 1492 למניינם). המגורשים נפוצו גם בשאר ארצות המערב, כגון מרוקו, אלג'יר ותוניס, ואט אט התפשטה תורתם ומשנתם בכל ארצות ערב, ומתורת חכמי ארצות ישמעאל לא נשארו אלא שרידים בודדים, זעיר שם זעיר שם.

בעקבות מגורשי ספרד, שינו קהילות המוסתערבים ושאר הקהילות המקומיות בארצות ישמעאל אט אט את מנהגיהם, דרכי חשיבתם, עולמם הרוחני והמחשבתי ומקצת מאורחות חייהם, בהתאם למנהגיהם דרכיהם ותורתם של מגורשי ספרד, ואף קיבלו עליהם רבנים 'ספרדים', וכך פסקה מסורת חכמי ארצות ישמעאל. תהליך זה אירע ברוב קהילות יהודי ארצות ישמעאל, ובחלקו אף מתועד בתשובותיהם של הפוסקים האחרונים שלאחר תקופת גירוש ספרד (בהם תועדו מחלוקות במנהגים והלכות בין קהילות

המוסותעריבים לקהילות הספרדים), ובמקורות נוספים מתקופות שונות. דוגמאות לכך מתקופות מאוחרות יותר לתקופת גירוש ספרד, ניתן למצוא בהתפתחות קהל ה"שאמי" בתימן, שמנהגם דומה יותר למנהג הספרדי, וכן שינוי נוסח התפילה הקדום ע"פ סידור רס"ג בקהילת יהודי בוכרה בעקבות פעילותו של אחד מהשד"רים שהגיע לבוכרה, ודוגמאות נוספות.

דחיית המנהג המקומי בארצות ישמעאל מפני מנהג הספרדים, הוא הגורם העיקרי לכך שכיום מכונים כל יהודי ארצות ישמעאל בשם הכולל "ספרדים", על אף שלמוצאם אין כל קשר לארץ ספרד.

עם זאת, הדים למסורת עתיקת-יומין זו נשתמרו בצורה זו או אחרת אצל קהילות שונות, כגון בקהילת ה'מוסותעריבים' האחרונה שבארם-צובא שהיתה קיימת עד לפני כשני דורות, כמו גם בקרב חלק מבני עדת תימן (בעיקר בקהילות ה"בלדי") עד הדור האחרון. גם בשאר קהילות עדות המזרח ויוצאי ארצות ישמעאל בימינו נשתמרו רשמים רבים ממסורת זו, בעיקר בעניני הליכותיהם, אורחות חייהם ועוד, אך המסורת המחשבתית וההלכתית בכללותה לא נשתמרה, אלא נשתנתה בעקבות התמורות המתוארות לעיל.

חזון

תורת בית מדרשם של חכמי ארצות אדום היא זו שעיצבה את דמות עולם התורה כפי הנודע והמוכר לנו לאורך הדורות מסוף תקופת הראשונים ועד ימינו, ולעומתה נדחקה תורת חכמי ארצות ישמעאל המפוארת לקרן זוית, והיא עתה טמירה ונעלמת מעיני רבים.

קובץ 'מתיבות' שם לו למטרה להסיר את הלוט מעל אוצרות הרוח של גאוני וחכמי ארצות ישמעאל, וכן לדון ולהעמיק בתורתם, משנתם והליכותיהם, וכמו כן להוסיף חקר על מנהגי קהילות ישראל בארצות ישמעאל שבהן השתמרו רשמים קדומים ומסורות עתיקות מתורתם וממשנתם של גאוני תקיפי קמאי נושאי דגל התורה ומנחילי המסורת, מתוך שאיפה להשיב אל בית המדרש את תורתם של חכמי קדם אלו, ויתענגו לאורה שוחרי התורה די בכל אתר ואתר, בהתחדש כנשר כל מחמדיה אשר היו מימי קדם.

משמעות שמו של הקובץ - "מתיבות", רומזת לשני ענינים: הן לשתי ישיבות הגאונים - סורא ופומבדיתא (הנקראות בלשון יחיד "מתיבה", ובלשון רבים "מתיבות"), והן על שם "ספר מתיבות", אשר ככל הידוע לנו התחבר בקירואן או בבבל בסביבות תקופת הגאונים,

והוא מסודר על סדר סוגיות התלמוד הבבלי, כאשר מלוקטים בו קטעים מן התלמוד הירושלמי ומדברי הגאונים על סוגיות אלו, ומשמעות שם הספר 'מתיבות' הינה "סוגיות", או "ענינים" (ראה בספר הערוך ערך 'זת', ובגמ' ב"ק (ק"ז, א): "אזל אשכחיה לריש לקיש דיתב וקא מסיים מתיבתא דיומא לרבנן"). במובן זה נקרא גם שם הקובץ "מתיבות", דהיינו: סוגיות וענינים בתורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל.

הקובץ מוקדש לחשיפת ופרסום תורתם וספרותם, וכן לדיון במסורותיהם, מנהגיהם והליכותיהם, ושאר מורשתם הרוחנית והמחשבתית של הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל מתקופת הגאונים ועד לגירוש ספרד, וכן לדיון במסורות שאר קהילות יהודי ארצות ישמעאל בדורות האחרונים שבהן חיו ונשתמרו רשמי מסורת עשירה ועניפה זו, המשתלשלת ועולה עד לרבותינו חכמי המשנה והתלמוד. ישוטטו רבים ותרבה הדעת.

הקובץ מחולק למספר מדורים:

א. **גנוזות** - בו יבואו מהדורות מחיבורי חכמי ארצות ישמעאל שטרם ראו אור עולם היוצאים בזה לאור לראשונה.

ב. **ספונות** - בו יבואו מהדורות מחודשות מתוך חיבורים שבאו בדפוס, ואשר נערכו מחדש בשביל עניינים שנתחדשו בהם.

ג. **חקר ועיון** - בו יבואו מחקרים ועיונים הסובבים והולכים בענייני תורתם ומשנתם של חכמי ארצות ישמעאל.

ד. **הלכה ומנהג** - בו יבואו דיונים בענייני הלכה ע"פ מסורת הגאונים וחכמי ארצות ישמעאל, וכן דיון ואיסוף של מנהגי הקהילות בארצות ישמעאל שיסודם במסורת הגאונים ושאר חכמי ארצות ישמעאל.

שם הקובץ 'מתיבות' רמז נוסף יש בו, והוא שעל ידי קובץ זה יחזירו וישיבו ('והשיבו' מתרגמין 'מתיבין') את עטרת תפארת הקדמונים ליושנה, ושובה אל בית אביה כנעוריה. ומי יתן ועל ידי זה נזכה במהרה ליום שתקוים בנו נבואת יחזקאל (לו, יא): "וְהוֹשַׁבְתִּי אֶתְכֶם כְּקִדְמוֹתֵיכֶם, וְהִטַּבְתִּי מִרְאשֵׁיכֶם".